

УДК 340.12

І. Б. УСЕНКО

Ігор Борисович Усенко, кандидат юридичних наук, професор, завідувач відділу Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

АКАДЕМІК ДВОХ АКАДЕМІЙ Ф. В. ТАРАНОВСЬКИЙ*

Серед перших академіків-фундаторів у відомому указі гетьмана П. П. Скоропадського про заснування Української Академії наук у Києві названо прізвище Ф. В. Тарановського, постать якого, життєвий та творчий шлях до недавнього часу була загадкою для багатьох дослідників історії української академічної науки. Радянські довідкові видання обходили стороною сумнівну, на думку ідеологічних цензорів, постать вченого-емігранта, а тому тривалий час мало не єдиним джерелом біографічної інформації про нього для фахівців служила лише коротенька довідка в «Югославській енциклопедії»¹.

Утім, час все розставляє на свої місця і зусиллями вітчизняних та деяких зарубіжних дослідників відбулася своєрідна громадсько-політична реабілітація вченого, а його творчість здобула належне визнання. З'явилася можливість здійснити й наукову реконструкцію біографії опального академіка, виключеного свого часу зі списків Всеукраїнської Академії наук.

Майбутній академік народився 24 травня 1875 р. у Плонську – повітовому місті Плоцької губернії Царства Польського. (У ряді джерел подаються інші дати народження вченого, але саме ця видається найдостовірнішою.) Про родину і дитячі роки Тарановського відомо небагато. Його батько належав до відомого на Волині священницького роду Тарановських, але сам після здобуття освіти в духовній семінарії, вступив на державну службу і з часом набув спадкового дворянства². Мати походила із зубожілої польської шляхетської сім'ї Ридзиковських.

Після закінчення зі срібною медаллю 6-ї Варшавської чоловічої гімназії Ф. В. Тарановський вступив 1892 р. на юридичний факультет Імператорського Варшавського університету. За своїм духом це був досить консервативний навчальний заклад, який вважався опорою русифікаторської політики на включених до складу імперії польських землях. Проте серед викладачів поряд із обмеженою, застиглою в розвитку «казанною професурою» працювали і першорядні спеціалісти, які залишили помітний слід у тогочасному правознавстві. До останніх, зокрема, належали Ф. Ф. Зігель – автор праці про Законник Стефана Душана та його перекладач, який обіймав єдину в російських університетах кафедру історії права слов'янських народів; Ф. І. Леонтович – професор історії російського права, фундатор школи істориків так званого західноруського права; і В. Н. Олександренко – один із найкращих у Росії фахівців з міжнародного права. Серед учителів Ф. В. Тарановського був і професор державного права О. Л. Блок (батько видатного поета), до якого Федір Васильович все життя ставився з великою любов'ю і повагою.

У студентські роки Ф. В. Тарановський повною мірою виявив свої здібності дослідника. Вже на другому курсі він написав роботу «Юридичне положення литовсько-руської шляхти за земськими привілеями і Литовським Статутом у трьох його редакціях», а в 1895 році у Санкт-Петербурзі була надрукована за редакцією В. Єсіпова «Загальна частина. Книга про злочини», де містився переклад «Кримінального уложення Царства Польського 1818 року», зроблений Федором Васильовичем.

Під керівництвом Ф. І. Леонтовича молодий дослідник також підготував ґрунтовну, зовсім не учнівську за науковим рівнем працю, яка була надрукована у збірнику «Варшавские университетские известия» під назвою «Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование». Цю працю 22 травня 1896 р. рада університету відзначила золотою медаллю і одночасно було вирішено на пропозицію Ф. І. Леонтовича залишити Федора Васильовича при університеті «стипендіатом для приготування до професури по кафедрі історії російського права»³. Названа публікація молодого дослідника була відразу помічена науковою громадськістю і викликала схвальні рецензії в кількох виданнях. Зокрема Ф. І. Леонтович, оцінюючи свого учня, не скупився на добрі слова; «без сумніву талановите дослідження... чудові своєю ґрунтовністю, правильністю і науковою цінністю висновків етюди...»⁴. Цікаво, що навіть значно

© І. Б. Усенко, 2016

* В основі нарис лежить розділ про життєвий і творчий шлях Ф. В. Тарановського, підготовлений для наукового видання «Члени-засновники Національної академії наук України» (Київ, 1998), доповнений і уточнений у ході подальших наукових пошуків автора і його учнів.

пізніше, в часи, коли творчість правознавця вперто замовчувалася, саме це його дослідження дістало позитивну оцінку в багатотомному офіційному виданні «Очерки истории исторической науки в СССР»⁵.

Наукова цінність монографії полягала в тому, що молодому правознавцю вдалося сказати своє власне слово в полеміці, яка велася переважно корифеями історичної і юридичної науки. Так, видатний український історик В. Б. Антонович вважав, що магдебурзьке право вплинуло лише на зовнішню форму міського устрою, а як юридичне джерело використовувалися майже виключно норми звичаєвого права. Іншої думки дотримувався патріарх історико-юридичної науки М. Ф. Владимирський-Буданов, вважаючи, що саме магдебурзьке право було основним джерелом, а правові звичаї не мали великого значення. Ф. В. Тарановському вдалося знайти переконливі аргументи на користь більш зваженої позиції, зміст якої полягав у визнанні паралельної дії традиційного звичаєвого права і запозиченого магдебурзького права. Молодий вчений також чітко визначив, що з багатьох збірок магдебурзького права в західноукраїнських містах діяли лише польські переробки Б. Гроїцького і П. Щербича, проаналізував ті розбіжності, які існували між останніми і німецькими оригіналами.

Для підготовки до подальшої науково-викладацької діяльності в галузі історії права Ф. В. Тарановського офіційно закріпили за кафедрою державного права. Цей парадокс зумовлювався тим, що з історії права в той час наукових ступенів не присуджувалося і переважна більшість фахівців відповідного профілю складала магістерські іспити та захищали дисертації з державного права. Для становлення молодого вченого це мало навіть позитивне значення, оскільки, крім Ф. І. Леонтовича, ним зацікавилися також О. Л. Блок і В. Н. Олександренко, а на шляху до викладацької кар'єри довелося скласти магістерські іспити не тільки з історії російського права, а й з історії політичних вчень, державного та міжнародного права.

В архівах зберігся план підготовки вченого до магістерського іспиту, складений Ф. І. Леонтовичем. Ф. В. Тарановський мав опрацювати значний обсяг документальних першоджерел і наукової літератури не лише з руського, а й із візантійського й монгольського права.

З огляду на всю подальшу наукову діяльність Ф. В. Тарановського, зауважимо що така всебічна підготовка сприяла формуванню специфічних творчих інтересів вченого і його справді унікального методу дослідження, коли проблеми історії права (насамперед – державного права) розглядалися крізь призму політичних доктрин свого часу, історичні факти ставали основою широких теоретичних узагальнень, а державно-правовий лад однієї країни аналізувався в широкому європейському і світовому контексті.

Федір Васильович блискуче склав магістерські іспити, але на юридичному факультеті Варшавського університету не існувало посад приват-доцентів для магістрантів, тобто на кожній кафедрі міг бути тільки один викладач (професор або доцент). Кафедру історії російського права посідав його вчитель Ф. І. Леонтович, тому 1899 р. Ф. В. Тарановський прийняв пропозицію на посаду виконуючого обов'язки доцента на вакантній кафедрі енциклопедії права (зараз аналогічну дисципліну називають теорією держави і права). У вересні 1899 р. він розпочав свій курс зі вступної лекції на тему «Інтерес і моральний обов'язок у праві», в якій проводив думку про обмеженість утилітарного підходу до права і необхідність звертати увагу на моральну обумовленість правових норм⁶.

Протягом трьох навчальних років Федір Васильович викладав студентам енциклопедію права, а також історію філософії права (нині відповідний курс називається історією політичних і правових вчень), акцентуючи увагу на методології юридичної науки, досліджуючи різні наукові школи тощо. Перерви в заняттях і канікули вчений використовував для роботи над дисертацією та регулярно поповнював знання в університетах Гейдельберга, Геттінгена і Берліна, працював у бібліотеках Німеччини і Франції. Під час однієї з таких поїздок він у рамках роботи Російської секції Міжнародної школи, організованої у зв'язку з Паризькою всесвітньою виставкою 1900 р., прочитав публічну лекцію на тему «Вивчення і навчання історії російського права», в якій значну увагу приділив становленню порівняльного правознавства у Західній Європі.

А влітку 1902 р. він разом із дружиною Марією Миколаївною Стефані і донькою, якій тільки-но виповнилося 6 тижнів, виїхав на кілька місяців до Гейдельбергу, де працював в університетській бібліотеці, слухав лекції Г. Сліпнека, досліджував юридичну науку в Німеччині XVI–XVIII століть⁷.

Невдовзі після повернення до Варшави Ф. В. Тарановський дізнався, що цілком несподівано для колег Ф. І. Леонтович подав у відставку. Як наслідок, упродовж першого півріччя Федір Васильович читав лекції як з енциклопедії, так і з історії права, а на початку 1903 р., незважаючи на протидію окремих професорів, вже офіційно повністю перейшов на кафедру історії російського права. Недоброчливі вбачали в цьому певну наукову безпринципність і навіть публічно докоряли за це Ф. В. Тарановському, хоча прямо й не називали його прізвища⁸. Та всією своєю подальшою науковою й викладацькою діяльністю вчений переконливо довів, що жодна з цих дисциплін не була «прохідною» у його житті і творчості. Місце ж на кафедрі енциклопедії права посів Є. В. Спекторський, з яким Ф. В. Тарановський разом вчився в гімназії, а потім товаришував у студентські роки.

Упродовж кількох наступних років вчений надрукував низку праць, які свідчать про широту його наукових інтересів та про непересічні здібності. Більшість цих досліджень було апробовано у виступах на засіданнях Товариства історії, філології і права при Варшавському університеті. Схвальну оцінку рецензентів, зокрема, дістала опублікована 1902 р. доповідь про розвиток порівняльного вивчення права в Західній Європі⁹.

Порівняльно-правовий метод широко застосовував і сам дослідник у таких працях, як «Государственная практика и канцелярская наука в XVIII веке в Германии» (1902 р.), «Феодализм в России» (1902 р.), «Политическая доктрина в наказе императрицы Екатерины II» (1903 р.). Перша з цих робіт поклала початок циклу праць, об'єднаних спільною ідеєю визначення впливу на розвиток державного права діяльності юристів (вчених, практиків, парламентських і судових працівників тощо).

Другою роботою молодий дослідник включився у велику дискусію, підтримуючи революційні для свого часу погляди М. П. Павлова-Сільванського, який виступив проти панівного тоді погляду про відсутність феодалізму у слов'ян. Підтримали М. П. Павлова-Сільванського і дуже авторитетні фахівці М. І. Карєєв, М. М. Ковалевський та П. М. Мілюков, але навіть на такому блискучому тлі аргументи Ф. В. Тарановського не загубилися і не знецінилися.

Третя із зазначених робіт базувалася на порівнянні державно-правових поглядів Катерини II з ідеалами Монтеस्क'є. Позитивно оцінюючи спробу імператриці закласти ідею законності в основу доктрини самодержавства, учений зауважує на обмеженості та непослідовності проголошених змін і врешті-решт приходиться до досить сміливого висновку, що між поглядами Монтеस्क'є і Катерини II мало спільного, що ідеалом імператриці виступала поліцейська, а не правова держава.

До творчого доробку вченого слід віднести і змістовну рецензію на працю професора юридичного факультету Діжонського університету М. Деляндра «Кризис политической науки и проблема метода», опубліковану Ф. В. Тарановським 1902 р. в «Журнале Министерства народного просвещения». Федір Васильович детально проаналізував основні положення рецензованої праці, яка була досить популярною, і дійшов невтішного висновку, що саме так не слід писати методологічні трактати.

Відповіді на питання, а як же слід писати подібні праці, вчений спробував у своїй монографії «Юридический метод в государственной науке. Очерк развития его в Германии», яка побачила світ у Варшаві 1904 р. Спроба виявилася вдалою, книга викликала позитивні відгуки, і 9 жовтня 1905 р. Ф. В. Тарановський прилюдно захистив її в Петербурзькому університеті як дисертацію на ступінь магістра державного права.

Невдовзі після захисту вченого обирають професором Демидовського юридичного ліцею в Ярославлі на місце іншого відомого фахівця, у майбутньому теж академіка УАН М. І. Палієнка, який перейшов до Харківського університету. Ф. Тарановський залишає Варшавський університет, де вже встиг посісти певне становище і навіть досить впливову посаду секретаря факультету. Причиною цього кроку стало насамперед те, що Варшавський університет внаслідок його бойкоту студентами-поляками з 1905 р. фактично перестав існувати як навчальний заклад і продовжував свою діяльність лише як наукова установа.

2 листопада 1906 р. у Ярославлі відбулась перша вступна лекція новообраного професора на тему «Історичний і методологічний взаємозв'язок історії, догми і політики права». Лекція ця є доволі цікавою, зокрема, для розуміння поняття догми права, яке часто зустрічатиметься в подальших працях вченого. Ф. В. Тарановський, як і його сучасники, вважав, що правознавство досліджує свій предмет у трьох вимірах: з точки зору історії (минулого), догми (сучасного) і політики (майбутнього). Кожному історичному періоду притаманні свої погляди на історію, догматику й політику права, які звичайно тісно пов'язані один з одним. Додамо до цього, що самого Ф. В. Тарановського, як свідчать його наступні роботи, особливо зацікавила догматика державного права європейських країн часів феодалізму. Аналізував він у цій лекції і актуальну навіть для сьогодення проблему краху у XIX ст. концепції т.з. природного права.

У зв'язку з наведеним варто звернути увагу на еволюцію філософсько-правових позицій вченого. Ще у студентські роки на нього значний вплив справили погляди Ф. І. Леонтовича – представника вітчизняного варіанту історичної школи права, прихильника порівняльно-правового методу в державному праві та ідеї синтезу слов'янофільства та західництва. У перших своїх працях Ф. В. Тарановський, за оцінкою його найближчого товариша в житті й наукових пошуках Є. В. Спекторського, протиставляв утилітаризму Р. Ієрінга ідеалістичну доктрину і демонстрував певну симпатію до поглядів засновника психологічної теорії права Л. Й. Петражицького¹⁰.

Проте пізніше він схвально оцінював зміну ідеалізму позитивізмом та саме з цим пов'язував перетворення порівняльного правознавства в науковий метод дослідження¹¹. В одній зі своїх праць вчений навіть називав порівняльне правознавство філософською основою юриспруденції.

Незважаючи на свій інтерес до догматичної юриспруденції, сам вчений був радше представником соціологічного позитивізму, ніж юридичного. Про це, зокрема, свідчить прихильність вченого до порівняльного методу, широкий аналіз права як соціального явища в його праці «Учебник энциклопедии права» (Юр'їв, 1917). До речі, у зазначеному підручнику, який став узагальненням багаторічних методологічних пошуків вченого, він неодноразово стверджує переваги позитивного методу і зокрема спеціально наголошує, що з позитивної точки зору правознавство складає частину науки про суспільні явища, тобто соціології.

У передреволюційні роки Ф. В. Тарановський приходиться певною мірою і до концепції «відродженого природного права», разом із тим підкреслюючи в одній зі своїх праць, що «досвід історичної та позитивної школи відбився на новому розумінні права вельми суттєво»¹². Дослідження вченого зробили значний внесок у розвиток вітчизняної філософії права.

Проте повернемося до ярославського періоду життя правознавця. Викладацька робота в ліцеї не перешкоджала творчим дослідженням. Найбільшим науковим надбанням вченого за два навчальних роки в Ярославлі стала праця «К истории науки положительного государственного права во Франции при старом порядке», якою Ф. В. Тарановський розпочав «французську тему» своєї творчості, використовуючи на новому об'єкті досвід, нагромаджений у дослідженнях державного права Німеччини. Опублікував він також одночасно в Росії і за кордоном велику статтю «Лейбніц і т. з. зовнішня історія права», в якій, зокрема, звертав увагу на необхідність вивчати історію права у зв'язку з конкретним соціальним середовищем, а не просто як хронологію правових джерел.

Перу вченого належало й кілька рецензій на нові актуальні праці вітчизняних та зарубіжних вчених, що були надруковані в «Юридичній бібліографії», яка видавалася Демидовським ліцеєм.

Революційні події 1905–1907 рр., що розхитували імперію, мали вплив і на Ф. В. Тарановського, хоча вчений і вирішив, як писав в одному з листів до Є. В. Спекторського, займатися не політичною, а лише позапартійною громадською діяльністю. Він починає клопотатися про відкриття в Ярославлі народного університету, входить до складу громадської бібліотечної комісії, стає заступником голови місцевої вченої архівної комісії¹³. На останній з цих посад вчений став фактичним науковим керівником губернської архівної комісії, оскільки пост голови традиційно посідали багаті меценати. Наслідком археографічної діяльності Тарановського стало видання актів Угличської провінційної канцелярії 1719–1726 рр., яке вийшло з друку за редакцією вченого і з його науковим оглядом зазначених джерел. Рецензенти одностайно оцінили цю працю як таку, що має високу наукову цінність¹⁴.

Не вдалося повністю утриматися і від політики. Федір Васильович відмовився від вступу до кадетської партії, але погодився співробітничати з близькою до цієї партії місцевою газетою «Северная речь», для якої підготував кілька статей з конституційних питань.

У 1908 р. рада Юр'ївського (Дерптського) університету обрала Тарановського екстраординарним професором університету. Перехід з ліцею до університету був наочним свідченням зростання авторитету вченого, який ще більше примножився на новому місці. Як і раніше, Федір Васильович поєднував викладання з науковими пошуками. «Французька тема» його творчості знайшла своє завершення у фундаментальній праці «Догматика положительного государственного права во Франции при старом порядке» (Юр'їв, 1911 р.), яка була удостоєна премії імені М. М. Ахматова Петербурзької Академії наук, а також стала підставою для присудження вченому Петербурзьким університетом докторського ступеню.

Крім того, 1909 р. побачила світ цікава розвідка «Норманская теория в истории русского права», в якій Тарановський проаналізував погляди багатьох російських та іноземних дослідників і аргументовано критикував тих із них, хто виводив першооснови руського державного і правового ладу з норманських (варязьких) інститутів і джерел.

У період 1909–1911 рр. з-під пера Тарановського вийшли біографічний нарис про Ф. І. Леонтовича та бібліографія його праць, відгук на твір С. А. Корфа «Административная юстиция в России», рецензія на працю Г. М. Бараца «Критико-сравнительный анализ договоров Руси и Византии», відгук на удостоєну премії графа Сперанського працю В. І. Сергєєвича «Древности русского права». Останній відгук за своїм обсягом і науковим рівнем являв собою невелику книгу (понад шість авторських аркушів) і 12 грудня 1911 р. був удостоєний спеціальною золотою медаллю юридичного факультету Юр'ївського університету¹⁵.

На фоні безперечних творчих успіхів вченого дедалі більше давалася взнаки провінційна глушина Юр'ївського університету. Цей навчальний заклад не користувався великою популярністю серед молоді, яка обирала більш престижні університети в центрі імперії, але виходив зі скрути за рахунок випускників духовних семінарій, яких не приймали в інших місцях. Та коли Варшавський університет, що мав аналогічні проблеми, теж почав приймати семінаристів, справи в Юр'єві пішли зовсім кепсько. Відповідно суттєво погіршилася і оплата праці викладачів. Ф. В. Тарановський змушений був шукати можливості покращити своє матеріальне становище.

Весною 1910 р. він почав читати лекції з історії російського права на приватних курсах Раєва в Петербурзі, а з вересня цього року посів і кафедру енциклопедії права на Вищих жіночих (Бестужевських) курсах¹⁶.

Майже одночасно вчений почав викладати історію російського права в Олександрівському (колишньому Царськосельському) ліцеї. Серед його учнів в цьому престижному закладі був і син великого князя Костянтина Костянтиновича, правнук імператора Миколи I Олег Костянтинович. З привілейованим учнем перші два роки доводилося займатися на дому, однак загалом він виявив непогані здібності і навіть дістав медаль за працю про державно-правові погляди Ф. Прокоповича¹⁷.

Таким чином, у силу обставин вченому довелося одночасно викладати в Юр'єві і Петербурзі. Маючи постійне мешкання в Юр'єві, він приїздив до столиці приблизно один раз на два тижні, проводив заняття і повертався додому. Незабаром з'явилася перспектива зайняти вакантну кафедру енциклопедії права в Петербурзькому університеті. Але тут вченому стала на заваді його громадянська позиція.

Тогочасний міністр освіти Л. А. Кассо розпочав широкий наступ на університетську автономію, прагнучи обмежити право вищих навчальних закладів обирати нових професорів і викладачів. Натомість він широко практикував міністерське призначення на вакантні посади. Ось і Федору Васильовичу ще 1911 р. було запропоновано стати професором Петербурзького університету за призначенням, але той, як і більшість колег, відмовився від сумнівної честі. У травні 1912 р. юридичний факультет цього університету одностайно обрав вченого професором енциклопедії права, але уже міністр не затвердив обрану кандидатуру. Ф. В. Тарановському довелося відмовитися від запланованого переїзду до Петербургу.

Творчий доробок правознавця невпинно зростає. Уже в ранзі визнаного фахівця він опублікував низку досліджень, в яких значно більше уваги приділяв історії російського, а не закордонного права. До основних праць цього періоду належать, зокрема, «Судьба наказа императрицы Екатерины II во Франции» (1912 р.), «Заметки о Монтескье» (1913 р.), «Соборное избрание и власть великого государя в XVII столетии» (1913 р.), «Новые данные по истории Уложения царя Алексея Михайловича» (1914 р.).

З 1912 р. вчений почав співробітництво з редакцією «Нового энциклопедического словаря издания Ф. А. Брокгауза и Е. А. Ефрона». Для цього видання він підготував статті «Верховный тайный совет», «Вече», «Земские соборы», «Зигель Ф. Ф.», «Крестьяне в России XIX в.» та інші. Крім того, Ф. В. Тарановський був автором кількох праць біографічного і історичного характеру, які розкривали значення для розвитку правої

науки творчості М. М. Ковалевського, Ф. І. Леонтовича, М. Ф. Владимирського-Буданова, І. В. Михайловського, дослідників школи природного права тощо.

Початок Першої світової війни, постійна загроза евакуації Юр'ївського університету і пов'язані з цим клопоти змусили вченого дещо звузити обсяги своєї наукової діяльності. У воєнні роки він повністю зосереджується над підготовкою рукопису підручника з енциклопедії права. Зазначений підручник, праця над яким велася з 1913 р., побачив світ лише на початку 1917 р. Завершенню праці помітно допомогло те, що в 1916 р. Ф. В. Тарановському вдалося на один рік «прикріпитися» до Петербурзької Академії наук, що дало змогу йому не читати лекцій (залишаючись професором університету), а повністю зосередитися на суто науковій діяльності. У передмові до підручника Федір Васильович наголошував, що поштовх до написання цієї книги дали лекції, які вчений читав на Вищих жіночих курсах. Свій опус він оцінив як «загальне вчення про право і державу у висвітленні історика права», маючи на увазі, що перед цим аналогічні підручники писали тільки фахівці з догми і політики права. Слід зазначити, що навіть сьогодні, через 80 років після свого видання, ця праця видається досить цікавою і корисною. Особливо звертає на себе увагу змістовний аналіз характерних рис різних правових шкіл, оригінальне авторське висвітлення актуальних сьогодні концепцій правової держави¹⁸.

Тут доречно зауважити, що Ф. В. Тарановського можна вважати одним із фундаторів російського (загальноімперського) конституціоналізму, а також одним із засновників вітчизняної концепції правової держави. Вчений називав конституційною державою таку державу або такий образ правління, які засновані на участі народу у владі (з визнанням суб'єктивних політичних прав громадян як правової межі для здійснення державної влади).

Правовою ж він вважав таку державу, де для здійснення влади встановлено правові форми і правові межі. При цьому в розвитку правової держави розрізнялося дві стадії, з яких перша характеризувалася встановленням «законності правління», котра розумілась насамперед як верховенство закону над всіма іншими джерелами і видами права та здійснення всіх функцій держави згідно з чинним законодавством, а друга стадія, крім вищенаведеного, передбачала визнання суб'єктивних публічних прав підданих, які внаслідок цього ставали громадянами.

До речі, Ф. В. Тарановський запропонував цікаву класифікацію суб'єктивних публічних прав громадян на три групи: 1) права на участь у владі; 2) права на свободу від влади; 3) права на сприяння владі. Під правом на участь у владі він розумів як виборчі права громадян, так права виборних від населення державних органів і органів місцевого самоуправління. Права на свободу від влади, на його думку, забезпечують за індивідом визначену законом сферу духовних і матеріальних інтересів і вилучають її з-під впливу і втручання з боку державної влади. До цієї категорії вчений включив свободу віросповідання, права на недоторканність особи і житла тощо. (Зараз цю групу прав здебільшого називають особистими правами). Права ж на сприяння владі могли мати різний зміст і обсяг в залежності від певних завдань державної діяльності¹⁹.

На думку вченого, законність правління і система суб'єктивних публічних прав взаємно доповнюють один одного і у своїй сукупності забезпечують повне здійснення ідеї правової держави. Законність правління створює правові форми для здійснення державної влади, а система суб'єктивних прав встановлює правові межі для здійснення цієї влади²⁰. Таким чином для Ф. В. Тарановського поняття правової держави і конституційної держави лежали в дещо різних площинах, але розвинена правова держава водночас мала бути й конституційною.

Звернемо увагу на те, що Ф. В. Тарановський був глибоко переконаний у тому, що наявність непорушних прав людини і громадянина встановлює правову межу для діяльності держави. Певним чином, на його думку, зв'язує цю діяльність і необхідність діяти лише у визначених законом правових формах. Разом із тим вчений досить негативно поставився до спроб німецьких катедер-соціалістів протиставити правовій державності ідею т. з. культурної держави. Ф. В. Тарановський зазначив, що «культурна держава» виступає антитезою лише давньому початковому розумінню правової держави як такої, що здійснює завдання в сфері права, а не у сфері загального («культурного») розвитку суспільства, підкреслював, що тепер правовою називають державу не у зв'язку з її завданням і компетенцією, а в силу застосованих нею способів діяльності²¹.

Після Лютневої революції Ф. В. Тарановський у квітні 1917 р. був обраний ординарним професором кафедри історії руського права Петроградського університету. Проте про його реальну викладацьку діяльність на цій посаді достовірних відомостей немає. Наступний жовтневий переворот, який застав науковця під Харковом, де в родичів жила його евакуйована раніше родина, надовго змінив звичний спосіб життя правознавця. Федір Васильович вже не повернувся у збурену революцією російську столицю і почав шукати місце, де ще були потрібні його знання викладача та науковця. З багатьох можливих варіантів вчений обрав шлях на Україну. Свої надії він пов'язував передусім з Харківським університетом, де мала бути започаткована нова кафедра історії західноруського та українського права. До того ж тут, в Харкові, колись жила його дружина, було чимало родичів і знайомих. Але через збіг різних обставин принципово давно вирішене питання про відкриття цієї кафедри в Харківському університеті ніяк не могло втілитися в життя.

Ф. В. Тарановський пробував знайти роботу в Полтаві, де планувалося започаткувати юридичний факультет. Але і тут надії не виправдалися. Під час перебування у Полтаві 17 вересня 1918 р. відбулася зустріч Ф. В. Тарановського з В. І. Вернадським, про яку майбутній Президент УАН зробив такий запис у своєму щоденнику: «Був професор Федір Васильович Тарановський – цікава розмова про Україну, західноруське право, становище на Україні...»²². Зрештою у вересні 1918 р. відкрився юридичний факультет у Катеринос-

лаві. Ф. В. Тарановський став виконувати там обов'язки професора історії руського права і навіть декана факультету, але вважав цю роботу тимчасовою, сподіваючись на кафедру в Харкові²³.

Тим часом у Києві спільними зусиллями М. П. Василенка і В. І. Вернадського широко розгорнулася підготовча робота до створення Української Академії наук. На запрошення М. П. Василенка, який був тоді міністром освіти в уряді гетьмана Скоропадського, Федір Васильович в 3–5 числах жовтня 1918 р. приїздить до Києва і бере участь в обговоренні питань, пов'язаних з організацією діяльності майбутньої академії.

За попередніми розрахунками, він мав стати одним з дванадцяти академіків-засновників. Як універсальному фахівцеві йому пропонувалося на вибір кілька академічних кафедр, з яких вчений зупинився на кафедрі порівняльної історії права, що найбільше відповідало його науковим інтересам. Слід, однак, зауважити, що не все в академічних справах подобалося Ф. В. Тарановському. І в житті, і в науці він звик виступати з широкими загальноросійських, загальнослов'янських, навіть загальноєвропейських позицій, не сприймав національної обмеженості. Тому вчений ніяк, наприклад, не міг погодитися з тим, що іншого відомого правознавця О. О. Малиновського виключили зі складу академіків-фундаторів лише на підставі відсутності в нього, як декому здавалося, правильних поглядів в українському питанні. У зв'язку з цим Федір Васильович писав В. І. Вернадському: «Я хоч і не виступаю політично, та спосіб мислення Малиновського цілком поділяю, а тому можливе відсторонення його мене сильно бентежить»²⁴.

У зв'язку з наведеним доцільно проаналізувати ставлення вченого до проблеми федерації і автономії, до українського питання загалом. Як свідчать праці правознавця, він розрізняв союз держав на підставі міжнародної угоди і союзу державу. Останню він вважав складною державою, що відрізняється від простої (унітарної) держави особливою системою політичної децентралізації, тобто наданням окремим частинам держави самостійного устрою і існуванням не лише місцевих, а й центральних (для цієї частини) органів державної влади як урядових, так і представницьких. На його думку: «При політичній децентралізації окремі частини держави наділяються не лише самоуправлінням, а й самоправлінням. Самоправління обіймає всі галузі здійснення державної влади: управління, суд і адміністрацію... Так як у самоправлінні вельми суттєва самостійна законодавча діяльність, і наявністю неї самоправління відрізняється від самоуправління, то самоправління нерідко називають *автономією* (автономія = самозаконність). Політична децентралізація може встановлюватися законодавчим актом або бути передбаченою конституцією... Перша система децентралізації можлива у *простій державі*; друга система перетворює державу у складну або федеративну. В основі децентралізації і федерального устрою лежить... відособлення місцевих і національних суспільних груп... У міру відомого самовизначення і наростання фактичної могутності цих груп розвивається самоуправління, заводиться самоуправління, встановлюється нарешті при відомому співвідношенні суспільних сил федеративний устрій»²⁵.

З наведеного уривку можна побачити, що Ф. В. Тарановський не поділяв типової для російського правознавства думки про відсутність зв'язку між федералізмом і національним питанням і, більш того, вважав федеративний устрій логічним наслідком розвитку національної самосвідомості, коли досягнуто «відомого співвідношення суспільних сил».

Конкретних відомостей щодо того, як ставився вчений до федеративного перевлаштування Росії і автономії України, у нас не має. За свідченням Є. В. Спекторського, правознавець стояв на позиціях «всеросійського патріотизму і розумного слов'янізму», «не був прихильником ні ізоляції окремих слов'янських народів, ні підпорядкованості одних слов'ян іншим, а виступав за їх братерську координацію в смислі мудрого прислів'я: хто не хоче мати брата за брата, той хоче чужинця господарем»²⁶.

Зрештою, незважаючи на певні вагання і сумніви, Ф. В. Тарановський утвердився в намірі пов'язати свою творчу долю з Українською Академією наук і 14 листопада 1918 р. був офіційно затверджений Скоропадським одним із фундаторів УАН по Відділу соціальних наук. Йому не вдалося у зв'язку з петлюрівським наступом вчасно вибратися з Катеринослава, щоб взяти участь у першому історичному Загальному зібранні УАН, але з грудня 1919 р. він відповідно до вимог, що ставилися перед членами академії, постійно мешкав у Києві. Офіційний розподіл академіків на конкретні кафедри по Відділу соціальних наук відбувся в грудні 1918 р. і Тарановського було затверджено на кафедру порівняльної історії права.

Незабаром академіка обрали членом правління УАН. (Цей орган згідно зі Статутом УАН провадив всі господарські і фінансові справи Академії). А після раптової смерті М. І. Туган-Барановського з кінця січня 1919 р. довелося виконувати також обов'язки голови Відділу соціальних наук. Офіційно головою Відділу Тарановського було обрано 13 березня 1919 р.

У силу зазначених вище обов'язків вчений не лише вирішував загальні справи щодо фінансування Академії, охорони житла і майна її членів, а й безпосередньо керував започаткуванням діяльності практично всіх правничих установ УАН. Ще в грудні 1918 р. він увійшов до складу очолюваної О. І. Левицьким Комісії для виучування звичаєвого права України, а 27 серпня 1919 р. з ініціативи Федора Васильовича було засновано під його головуванням Комісію для виучування історії західноруського та українського права. Обидві комісії за активної участі Ф. В. Тарановського виробили плани своєї діяльності, стали проводити регулярні засідання. Вчений також увійшов до складу академічної Археографічної комісії. За офіційною рекомендацією Ф. В. Тарановського відділ обрав кандидатом в академіки по кафедрі історії західноруського і українського права професора О. О. Малиновського²⁷. Написав він відповідну рекомендацію і Б. О. Кістяківському²⁸.

Тим часом режим Скоропадського впав, його змінила Директорія, а згодом – більшовицька влада. В обстановці цього політичного круговороту, долаючи скруту, Ф. В. Тарановський зі своїми колегами намагався налагодити академічне життя. Проте нестабільність політичної ситуації зумовлювала постійну тривогу за долю академії, яка не могла сподіватися на суттєву підтримку від влади і трималася переважно на ентузі-

азмі своїх засновників. Особливо болоче переживав вчений запроваджену Директорією УНР нову редакцію § 21 Статуту УАН, що фактично виключала російську мову з числа офіційних мов академічних видань, дискримінуючи її навіть порівняно з французькою, німецькою, англійською, італійською та латинською мовами. Проти цього пункту він, до речі, як і В. І. Вернадський, Б. О. Кістяківський та ряд інших вчених, послідовно протестував, використовуючи всі можливості і форми академічної демократії²⁹.

Упродовж кількох наступних місяців, як свідчать документи Академії, Ф. В. Тарановський постійно перебував у центрі академічного життя. Він забезпечував юридичний бік господарської діяльності академії, вів переговори з радянськими установами про фінансування Академії, надання їй нових приміщень (зокрема будинку колишнього пансіонату Левашових, де й донині працює Президія НАН України), про надання владою охоронних листів на квартири академіків і директорів академічних установ. Як голова Відділу він був причетний до створення Правничо-термінологічної комісії під головуванням О. І. Левицького, до прийняття рішень про надання фінансової допомоги Українському науковому товариству в Києві і про виділення коштів на складання Біографічного словника українських діячів³⁰.

8 червня 1919 р. в Академії почався відпускний період, який був дуже схожий на фактичне зупинення її діяльності до кращих часів. (Офіційно рішенням Спільного зібрання УАН від 24 травня 1919 р. академіка було відраджено до Харкова для археографічних досліджень строком на 3 місяці.)

Федір Васильович на літо виїхав до Криму. Тут, як і на більшості території України, на кінець літа до влади прийшов військовий режим Денікіна. Великодержавне російське офіцерство, як відомо, не вбачало потреби в існуванні національної Української Академії наук. УАН опинилася на грані смерті.

У цей час, перебуваючи в Криму, вчений був у непогачих стосунках із владою, навіть організував у вересні 1919 р. курси політичної просвіти під егідою відділу пропаганди «Особого Совещания при Главнокомандующем вооруженными силами на юге России» (так називався вищий орган денікінської цивільної адміністрації).

Як свідчить листування вченого з В. І. Вернадським, вплив, зв'язки і інші можливості Ф. В. Тарановського були активно використані, поруч з іншими засобами, у боротьбі наукової громадськості за збереження академії, яка врешті-решт досягла успіху³¹. Зі щоденникових записів В. І. Вернадського можна навіть дізнатися, що він збирався передати Тарановському посаду голови Комітету, що за часів денікінщини був створений замість Президії УАН, але змушений був відмовитися від цього наміру³².

У вересні 1919 р. закінчився строк академічної відпустки Федора Васильовича, але в умовах громадянської війни добратися до Києва виявилось надзвичайно важко. У силу цих обставин рішенням Спільного зібрання УАН від 26 вересня 1919 р. термін відпустки було продовжено до 14 жовтня 1919 р. Тим часом вченому запропонували місце в Таврійському університеті. Та Ф. В. Тарановський поспішає до Харкова, де нарешті відбулося давно очікуване обрання його ординарним професором на університетську кафедру історії західноруського та українського права.

Утім умови праці в Харкові стають дедалі важчими. Тому Ф. В. Тарановський приймає запрошення юридичного факультету Таврійського університету і десь наприкінці жовтня або в листопаді виїжджає до Криму.

У Сімферополі Ф. В. Тарановський не лише викладав в університеті, а й узяв активну участь у роботі Релігійно-філософського товариства, серед членів якого були С. М. Булгаков, Г. В. Вернадський, О. П. Кадлубовський, І. П. Четверіков та інші відомі особи. 2 грудня 1919 р. Ф. В. Тарановський виступив на засіданні товариства з доповіддю «Релігія і наука».

На новому місці, як свідчать щоденники В. І. Вернадського, вчений продовжує захищати ідею української Академії всупереч думці більшості великодержавницького професорсько-викладацького складу університету³³. З січня 1920 р., коли крах денікінщини став неминучим, Тарановський починає підготовку до від'їзду за кордон³⁴.

Вченому із світовим ім'ям пропонували професорські посади у Варшаві та Софії. Але він зупинив вибір на Белградському університеті, де у 1920 р. обійняв кафедру історії права слов'янських народів, яку не залишив вже до самої смерті. За 16 років, проведених за кордоном, він написав кілька десятків різних за жанром і обсягом праць. Як і раніше, його цікавили питання історії російського права. Ще в квітні 1920 р. він став одним із ініціаторів створення і заступником голови Товариства російських вчених у Королівстві сербів, хорватів і словенців, основною метою якого проголошувалося сприяння силами вчених-емігрантів розвитку науки³⁵.

Спільними зусиллями цього та інших аналогічних товариств було опубліковано в 1922–1923 рр. два збірники праць російських вчених за кордоном. Для першого з них Федір Васильович підготував надзвичайно цікаву розвідку «Монтеск'є о России. (К истории наказа императрицы Екатерины II)», в якій проаналізував 23 посилення на Росію, що містилися в «Дусі законів». Звернув він, зокрема, особливу увагу на висновок Монтеск'є про те, що в таких просторах державах, як Росія, неминуче встановлюється деспотичне правління і «дух закону» не зміниться, якщо держава залишиться у старих розмірах. Проаналізував він також позицію Катерини II щодо цього висновку, яка вважала своє правління «не деспотичним, а монархічним».

У другому збірнику була опублікована методологічна праця «Периодизация в истории права». Проблемам історії російського права було також присвячено роботи Ф. В. Тарановського «Обеспечение прав служилого землевладения в сословно-монархическом строе Московского государства» (1925), «Элементы основных законов в Уложении царя Алексея Михайловича. К истории политического строя удельной Руси» (1928), «Historia ustroju panstwowego» (1928) та інші праці в різноманітних виданнях, що виходили з друку по всьому світу від Львова до Харбіню.

Вчений не пориває своїх зв'язків з Українською академією наук. Протягом 1926–1927 рр. у кількох випусках «Записок соціально-економічного відділу» друкуються фрагменти його досліджень з історії догма-

тики державного права у Польщі. В академічному виданні була надрукована й рецензія на одну з нових праць Тарановського. По суті вчений вважався наче закордонним членом УАН. Про це свідчить і листування, яке він підтримував з українськими науковцями, книжки з дарчими написами академії, що й досі зберігаються в її центральній науковій бібліотеці.

«Одержав сьогодні дуже милого листа від Тарановського. Він їде на Варшавський з'їзд істориків і я попрошив його дати звіт про цей з'їзд для "Праць". Тарановський погодився це зробити і надіслати статтю», – так писав у липні 1927 р. своїй дружині академік М. П. Василенко³⁶. Та міне всього кілька років і політичний клімат в Академії різко зміниться, колишньої толерантності вже не залишиться і сліду, а всевітньо відомого вченого вважатимуть не гідним академічного звання. Варто зауважити, що попри виключення з ВУАН, Тарановський був членом Сербської королівської академії, членом-кореспондентом Слов'янського інституту у Празі, почесним членом літературно-наукового і культурно-просвітницького товариства «Матиця Сербська», членом Львівського наукового товариства та кількох інших авторитетних наукових інституцій. Особливо значний внесок він зробив у діяльність Російського наукового інституту в Белграді, офіційно відкритого 16 вересня 1928 року. Вчений був одним із засновників інституту, які підписали його Статут, певний час був головою інституту. У 1928–1935 рр. Ф. В. Тарановський близько тридцяти разів виступав з доповідями на засіданнях Інституту. У 1931 і 1932 рр. учений проводив в Інституті семінар з історії російського права земського періоду. Діяльність Ф. В. Тарановського не обмежувалася лише столицею. Він читав публічні лекції в Дубровнику, Загребі, Самборі й Суботиці.

У 1931 і 1935 рр. у Белграді були надруковані чотири томи монументальної праці Ф. В. Тарановського «Історія сербського права у державі Неманичів». За видатні заслуги у сфері дослідження історії права сербів 15 лютого 1932 р. він був обраний почесним членом Сербської Королівської Академії наук. Вчений став єдиним вихідцем з Росії, обраним почесним членом Матиці Сербської.

Федір Васильович по праву вважався видатним фахівцем у галузі історії слов'янського законодавства. Йому належать фундаментальні монографії сербською мовою «Вступ до історії слов'янських прав» (1 вид. – 1923, 2 вид. – 1933), згадувана «Історія сербського права у державі Неманичів», а також кілька праць, присвячених законам Стефана Душана та іншим пам'яткам права слов'янських народів.

Поруч із конкретно-історичними дослідженнями вчений цікавився питаннями теорії та методології історико-юридичної науки. Наслідком його наукових пошуків у цьому напрямі, крім згадуваної раніше статті про значення періодизації в історії права, стали праці «Завдання і методи теорії права» (1921), «Спеціальні правові моменти в історії права» (1930), «Предмет і завдання так званої зовнішньої історії права» (1930) тощо.

Підготував він і друге видання свого курсу «Енциклопедія права», яке побачило світ 1923 р. в Берліні російською мовою і в Белграді сербською мовою. Суто теоретичний, а не історичний характер мали також праці про становище національних меншин у Польщі (1927), про право держав на законодавство (1929) та про місце соціального права в загальній системі права (1932).³ Історії слов'янського права було опубліковано: «Istorija krivičnog prava» (1931), «Увод у историју словенских права» (1933), «Neki novi prilozi za istoriju slovenskih prava; XXXIV posleratna istoriografija srednjevekovnog bugarskog prava» (1936).

Завершуючи аналіз творчого доробку Ф. В. Тарановського, слід згадати про численні біографічні та історіографічні праці. Зокрема, тільки в часописі юридичного факультету Белградського університету «Архив за правне и друштвене науке» він опублікував роботи, присвячені Н. Фюстель де Куланжу, Л. Петражицькому та Б. Богишичу, а також 34 рецензії на нові праці в галузі історії слов'янського права.

Помер вчений 23 січня 1936 р. в Белграді в розпалі творчих сил невдовзі після свого шістдесятиліття. За свідченням С. В. Спекторського, після смерті Ф. В. Тарановського в рукописах залишилися повністю готові монографії про Законник Стефана Душана і короткий підручник з історії права слов'янських народів, початок статті про російське право для італійської енциклопедії; фрагменти незавершених особистих спогадів.

Федору Васильовичу так і не судилося повернутися на Батьківщину. На жаль, така ж доля спіткала і більшість його праць, надрукованих за кордоном. Лише окремі з них в лічених примірниках потрапили в радянські бібліотеки, осівши в спецховищах. А дореволюційні роботи вченого стали бібліографічними раритетами. Офіційна наука аж до останніх років ігнорувала науковий доробок Ф. В. Тарановського.

Проте історія, у мудрість якої завжди вірив академік, все розставляє на свої місця. Вже кілька років до творчості вченого все частіше звертаються теоретики та історики права³⁷. Звернули на нього свою увагу як на одного з перших фундаторів УАН і історики української науки. Постановою загальних зборів НАН України його ім'я було поновлено в списках академії. А в 2011 р. в Україні було захищено дві дисертації, на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, безпосередньо присвячених творчості Ф. В. Тарановського, – Л. М. Мудрицької (науковий керівник – І. Б. Усенко) «Державно-правові погляди Ф. В. Тарановського» та О. В. Дмитренко (науковий керівник – О. Ф. Скакун) «Проблеми державної влади у творчій спадщині Ф. В. Тарановського, до яких ми і відсилаємо наших читачів, які бажають ще докладніше дізнатися про наукові здобутки академіка.

¹ Енциклопедія Jugoslavie. – Zagreb, 1971. – Т. 8. – С. 319.

² Див. Михайльченко С. П. Ф. В. Тарановский и его концепция истории средневековой России // Отечественная культура и историческая наука XVIII–XX веков. Сборник статей Брянского государственного пединститута. – Брянск, 1996. – С. 79.

³ Сокращенные протоколы Совета императорского Варшавского университета за 1896 г. // Варшавские университетские известия. – 1897. – № 4. – С. 41.

⁴ Леонтович Ф. Рец. : Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. – Варшава, 1897 // Журнал Министерства юстиции. – 1899. – № 9. – Отд. 2. – С. 398–406.

⁵ Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963. – Т. 2. – С. 725–726.

- ⁶ Тарановський Ф. В. Интерес и нравственный долг в праве // Варшавские университетские известия. – 1899. – Вып. VIII. – С. 1–20.
- ⁷ Тарановський Ф. В. Отчет о заграничной командировке на летнее вакационное время 1902 года и. д. доцента Тарановского Ф. / Тарановський Ф. В. – Варшава, 1902. – С. 6.
- ⁸ Дубровский Н. Официальная наука в Царстве Польском // Варшавский университет по личным воспоминаниям и впечатлениям. – СПб., 1908 – С. 101–103.
- ⁹ Нечаев В. Ред.: Тарановський Ф. В. Сравнительное правоведение в конце XIX века. – Варшава, 1902 // Журнал Министерства юстиции. – 1902. – № 8. – С. 344–348.
- ¹⁰ Spektorski E. Zivot i licnost profesora Teodora Taranovskog // Arxiv za pravne i drustvene nauke. – Kn. XXXII/3. – Београд, 1936. – С. 217–220.
- ¹¹ Тарановський Ф. В. Сравнительное правоведение в конце XIX века. – Варшава, 1902. – С. 1.
- ¹² Тарановський Ф. В. Учение об естественном праве // Журнал Министерства юстиции. – 1910. – № 3.
- ¹³ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім В. І. Вернадського (далі – ІР НБ України). – Ф. 3, спр. 56752.
- ¹⁴ Журнал Министерства народного просвещения. – 1909. – Март. – С. 187–190; Исторический вестник. – 1909. – Т. 115 (февр). – С. 790–792.
- ¹⁵ Тарановський Ф. В. Отзыв о сочинении В. И. Сергиевича «Древности русского права». – Юрьев, 1911. – 114 с.
- ¹⁶ ІР НБ АН України. – Ф. 3, спр. 56762.
- ¹⁷ Князь Олег. – Пг., 1915. – IV, 204 с.
- ¹⁸ Тарановський Ф. В. Учебник энциклопедии права. – Юрьев, 1917. – 534 с.
- ¹⁹ Докладніше див.: Тимошенко В. І. Правова держава (теоретико-історичне дослідження). – К.: Наук. думка, 1994. – С. 101–102.
- ²⁰ Тарановський Ф. В. Учебник энциклопедии права... – С. 485.
- ²¹ Там само. – С. 485–493.
- ²² Вернадский В. И. Дневники 1917–21. Октябрь 1917 – январь 1920. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 121.
- ²³ ІР НБ України. – Ф. 1, спр. 27014–17016.
- ²⁴ ІР НБ України. – Ф. 1, спр. 27017.
- ²⁵ Тарановський Ф. В. Учебник энциклопедии права... – С. 435–436.
- ²⁶ Spektorski E. Zivot i licnost profesora Teodora Taranovskog // Arxiv za pravne i drustvene nauke. – Kn. XXXII/3. – Београд, 1936. – С. 217–220.
- ²⁷ ІР НБ України. – Ф. 1, спр. 26133, арк. 10.
- ²⁸ ІР НБ України. – Ф. 61, спр. 521, арк. 1–2.
- ²⁹ Історія Академії наук України 1918–23. Документи й матеріали. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 190, 438.
- ³⁰ Див. Історія Академії наук України. Документи й матеріали. – С. 433–437.
- ³¹ ІР НБ АН України. – Ф. 1, спр. 27018, 27019.
- ³² Вернадский В. И. Дневники 1917–21. Октябрь 1917 – январь 1920. – С. 165–166.
- ³³ Вернадский В. И. Дневники 1917–21. Январь 1920 – март 1921. – К: Наук. думка, 1997. – С. 19.
- ³⁴ Там само. – С. 27.
- ³⁵ Косик В. И. Русская Сербия // Дорога домой. – 2004. – Вып. 59, 2 р. – 10 марта.
- ³⁶ Центр. держ. архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 542, оп. 1, спр. 115, арк. 105.
- ³⁷ Див.: Омельченко О. А. Московское государство в историографическом наследии Ф. В. Тарановского // Развитие права и политико-правовой мысли в Московском государстве. – М., 1985. – С. 51–76; Усенко І. Б. Академік Ф. В. Тарановський // Правова держава. – Вип. 4. – К., 1993. – С. 130–143; Раде Михальчич Історія сербського права в трудах Федора Тарановського // Русская эмиграция в Югославии. – М., 1996. – С. 223–236; Михальченко С. И. Ф. В. Тарановский и его концепция истории средневековой России // Отечественная культура и историческая наука XXVIII–XX веков. Сборник статей Брянского государственного пединститута. – Брянск, 1996. – С. 79–103.

Резюме

Усенко І. Б. Академік двох академій Ф. В. Тарановський.

Розглядається життєвий і творчий шлях та наукові концепції видатного правознавця, академіка УАН та Сербської королівської АН Федора Васильовича Тарановського (1875–1936). Стаття продовжує започатковану в журналі нову рубрику «Видатні правознавці України».

Ключові слова: Україна, Сербія, філософія права, історія філософії права, енциклопедія права, конституціоналізм, правова держава, університетська освіта, Ф. В. Тарановський.

Резюме

Усенко И. Б. Академик двух академий Ф. В. Тарановский.

Рассматриваются жизненный и творческий путь, а также научное наследие выдающегося правоведа академика УАН и Сербской Королевской АН Федора Васильевича Тарановского (1875–1936). Статья продолжает начатую в журнале новую рубрику «Выдающиеся правоведы Украины».

Ключевые слова: Украина, Сербия, философия права, история философии права, энциклопедия права, конституционализм, правовое государство, университетское образование, Ф. В. Тарановский.

Summary

Usenko I. Academician of two Academies Fedir Taranovsky.

Discusses the life and creative path and scientific heritage of Ukrainian prominent lawyer Fedir Taranovsky (1875–1936). The article continues in the magazine new column «Outstanding lawyers of Ukraine».

Key words: Ukraine, Serbia, philosophy of law, history of philosophy of law, legal state, jurisprudence, University education, F. Taranovsky.